

УДК 159.923.2-053.6

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ПІДЛІТКА В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

Свіденська Г.М., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Донбаський державний педагогічний університет

У статті проаналізовано загальнотеоретичний підхід у вивченні особливостей розвитку самосвідомості особистості, що спрямовувався на обґрунтування вченими структурних компонентів самосвідомості, як особливої ознаки вікового становлення. Пріоритетна роль вивчення цієї проблеми дослідниками вітчизняної й зарубіжної психології відведена загальнотеоретичному підходу сутності «Я-концепції» та «Я-образу». Проаналізовано наукове визначення самосвідомості в її зв'язках і залежностях; розкрито складники самосвідомості – «Я-образу» та «Я-концепції».

Ключові слова: самосвідомість, підліткова криза, «Я-концепція», «Я-реальне», «Я-ідеальне».

В статтю представлено аналіз общетеоретического подхода в изучении особенности развития самосознания личности, основанного на исследовании учеными структурных компонентов самосознания как особенности его возрастного становления. Приоритетная роль изучения данной проблемы исследователями отечественной и зарубежной психологии отведена общетеоретическому подходу к сути «Я-концепции» и «Я-образа». Представлен анализ научного определения самосознания в его связях и зависимостях; раскрыты составляющие самосознания – «Я-концепция» и «Я-образ».

Ключевые слова: самосознание, подростковый кризис, «Я-концепция», «Я-реальное», «Я-идеальное».

Svidenska H.M. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH OF FORMATION PROBLEMS OF SELF-CONCEPT OF THE ADOLESCENT DURING THE TRANSITION PERIOD

The article analyzes the general theoretical approach in studying the characteristics of self-identity that was intended to substantiate scientists' structural components of consciousness as a special sign of age the formation of identity. The primary role in studying of this problem by native and foreign researchers of psychology assigned to general theoretical approach the essence of "self-concept" and "self-image". The author analyzes the scientific definition of identity in its relations and dependencies; disclosed components of consciousness "self-concept".

Key words: identity, adolescence crisis, "self-concept", "I'm real", "I-ideal".

Постановка проблеми. Політичні та соціально-економічні перетворення, які відбуваються в нашій країні в рамках процесу демократизації суспільства, вимагають від її громадян, особливо представників підростаючого покоління, соціальної активності, відповідального ставлення до організації власного соціального й індивідуального життя. Головну передумову розвитку усвідомленої соціальної активності особистості ми вбачаємо в її направленій соціалізації на всіх етапах первинного онтогенезу, окреме місце серед яких посідає підлітковий вік. Перехід особистості до дорослого життя, який здійснюється в цей бурхливий період розвитку людини, заслуговує на особливу увагу педагогів і психологів, науковців і практиків.

Підлітковий вік, що у психології має статус кризового періоду розвитку, є чутливим до становлення системоутворювальних компонентів самосвідомості особистості («Я-образу», «Я-концепції»), її духовного зростання. Саме тому важливим завданням формування особистості в цьо-

му віці стає наукове проектування психолого-педагогічних умов розвитку самосвідомості підлітка, що й визначає актуальність теми.

Ступінь розробленості проблеми. Істотного значення для розуміння проблеми, що досліджується, набули наукові праці, які безпосередньо пов'язані з визначенням психологічних особливостей розвитку «Я-концепції», що залежать від змін соціальної ситуації розвитку особистості (В. Агапов, Р. Бернс, Л. Виготський, М. Боришевський, А. Деркач, О. Іваненко, І. Кон, О. Старовойтенко та ін.). Значне місце у визначенні психологічного змісту структурних компонентів самосвідомості особистості сучасні психологи відводять дослідженню самооцінки підлітків (Л. Борздіна, А. Захарова, А. Прихожан, В. Сафін, С. Флегонтова й ін.), такого особистісного конструкта, як рівень домагань людини (М. Варбан, Н. Гуткіна, А. Рождественський, І. Семенов, О. Старовойтенко, С. Степанов та ін.).

Мета статті – здійснити аналіз наукового визначення самосвідомості й розкри-

ти складники самосвідомості – «Я-образ» і «Я-концепція».

Виклад основного матеріалу. Проведений загальнотеоретичний аналіз проблеми засвідчив наявність різних підходів до визначення поняття «самосвідомість», психологічних особливостей розвитку цього феномена в період підліткової кризи. Можна стверджувати, що в психологічній науці не існує чіткого визначення та єдиного розуміння поняття «самосвідомість особистості». Свідченням цього є розмаїття трактувань структури самосвідомості й таких пов'язаних із нею характеристик, як «Я», «Я-концепція», «Я-образ», «Я-ідеал», «самість», «самоідентичність», «Я-система», «Я-конструкт» тощо. Відсутнє як таке й розуміння особливостей структури цього психологічного конструкта, специфіки його функціонування.

Основою дослідження самосвідомості є принцип особистісного підходу, який спирається на висновки С. Рубінштейна про рушійні сили розвитку самосвідомості, що виражаються в зміні характеру стосунків з оточуючими людьми. Самосвідомість розглядається в міру того, як особистість стає самостійним суб'єктом практичної й теоретичної діяльності. Самосвідомість суб'єкта розвивається від оволодіння власним тілом до вироблення цілісного світогляду та самовизначення особистості. «Я» формується в процесі пізнання об'єктивної реальності через пізнання іншого «Я» [12].

Процес оволодіння об'єктом пізнання індивіда має деякі особливості. Об'єкт одночасно виступає у двох образах: «Я» як суб'єкт життя і «Я» як об'єкт для себе. Отже, уявлення людини про саму себе є одночасно продуктом свідомості й усвідомлення, тоді як продуктом становлення є «Я-образ» і «Я-концепція».

Стосовно «Я-образу» та «Я-концепції» існують різні погляди вчених. Частина дослідників уважає, що ці поняття є синонімами, інші пропонують розрізняти їх як частину й ціле. Найчастіше «Я-концепція» ототожнюється з «Я-образом», проте у співвідношенні «Я-образ» – «Я-концепція» мають різний рівень узагальнення:

1) «Я-образ» більш глобальний і містить у собі «Я-концепцію» поряд із самовідношенням;

2) «Я-концепція» уявляється як глобальний, організуючий початок, що забезпечує наступність, тоді як «Я-образ» є частковим виявом «Я» в конкретних ситуаціях;

3) «Я-концепцію» можна також розглядати як сукупність безлічі «Я-концепцій», кожна з яких сформована стосовно якої-небудь ролі.

Перші теоретичні розробки в галузі «Я-концепції» належать У. Джеймсу, який описав «потік свідомості» – почуття власної наступності й неповторності, і розмежував пізнавальне «Я» (як суб'єкт) і емпіричне «Я», моє (як об'єкт) – зміст свідомості. В останньому вчений розрізняв фізичне «Я», соціальне «Я», духовне «Я», чисте «Я» (як екзистенцію). Духовне «Я» містить «Я-концепцію», тоді як соціальне «Я» являє собою сукупність соціальних ролей. У. Джеймс пояснював подвійність самосвідомості в такий спосіб: «Про що б я не думав, я завжди в один і той самий час більш-менш усвідомлюю себе самого, своє особисте існування. Разом із тим це ж я усвідомлюю, тобто моя самосвідомість загалом є ніби подвійною й частково пізнає й частково пізнавана, є частково об'єктом і частково суб'єктом» [5, с. 178].

Практично кожен дослідник «Я-концепції» особистості намагався дати своє оригінальне визначення цьому поняттю. Так, на думку Ф. Райса, «Я-концепцію» можна визначити як свідоме когнітивне сприйняття й оцінку індивідом самого себе, тобто думки про себе. «Я-концепцію» можна також назвати «самопередбачуваною, гіпотетичною ідентичністю» [10].

Є. Ісаєв і В. Слободчиков розглядають «Я-концепцію» як сукупність усіх уявлень людини про себе, сполучену з їх оцінкою. Установки, спрямовані на самого себе, становлять: 1) образ «Я» – уявлення індивіда про самого себе; 2) самооцінку – емоційно забарвлену оцінку цього уявлення; 3) потенційну поведінкову реакцію – ті конкретні дії, що можуть бути викликані образом «Я» та самооцінкою. «Я-концепція», на думку вчених, відіграє потрійну роль: вона сприяє досягненню внутрішньої погодженості особистості, визначає інтерпретацію набутого досвіду і є джерелом очікувань щодо самого себе [13].

У колективній праці О. Іващенко, В. Агапова, І. Баришникової поняття «Я-концепція» визначається як системне, інтегральне утворення психіки, що самоорганізується: «Це складна, пережита, багаторівнева, багатоконпонентна й динамічна система вираження відношень особистості до себе й зовнішнього світу» [6, с. 3.].

У психологічному словнику за редакцією А. Петровського та М. Ярошевського поняття «Я-концепція» визначена в такий спосіб: «Я-концепція» – відносно стійка, більшою або меншою мірою усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він буде свою взаємодію з іншими людьми й ставиться до себе. «Я-концепція» – цілісний, хоча й не позбавлений внутрішніх супереч-

ностей образ власного «Я», що є установкою стосовно самого себе і включає такі компоненти: когнітивний – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значимості тощо (самосвідомість); емоційний – самоповага, самолюбство, самознищення тощо; оцінно-вольовий – прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо» [8, с. 475].

«Я-концепція» формується під дією різних зовнішніх впливів, спрямованих на індивідуума, особливо важливими є контакти зі значимими іншими. Однак із моменту виникнення (у віці після трьох років) «Я-концепція» сама стає активним початком, важливим фактором організації психіки та поведінки індивіда, оскільки визначає інтерпретацію досвіду, сприяє досягненню внутрішньої узгодженості, є джерелом очікувань. «Я-концепція» як раціональне утворення має як усвідомлюваний, так і неусвідомлюваний аспекти.

Порівняльний аналіз моделей «Я-концепції», проведений В. Агаповим, дає авторів змогу поділити аналізовані моделі на чотири групи [1]:

1. *Модель як сукупність образів.*

2. *Модель як сукупність установок на себе.*

3. *Рольові моделі як я-презентації та самоуявлення.*

4. *Модель як продукт взаємодії особистісних і соціальних факторів.*

Карл Роджерс визначав «Я-концепцію» (або самість) як систему самосприйняття. Це організований, послідовний концептуальний гештальт, що складається з «Я-реального» – сприйняття властивостей «Я», сприйняття взаємин «Я» з іншими, сприйняття взаємин «Я» з різними аспектами життя, цінності «Я», ролі «Я» та «Я-ідеального» – властивості, якими повинен і хочу володіти.

Водночас характерними рисами «Я-концепції» є те, що вона:

– завжди зберігає якості цілісної системи;

– символізує головну частину свідомого досвіду індивіда, що визнається й приймається свідомістю;

– доступна усвідомленню, хоча не обов'язково усвідомлювана.

Згідно з К. Роджерсом, в ідеалі «Я-концепція» будується на підставі переживання (досвіду) людини, а не переживання перетворюється, щоб відповідати якійсь заздалегідь заданій жорсткій «Я-структурі». «Я-концепція» з'являється в ранньому дитинстві, й оточення істотно впливає на формування позитивного або негативного образу себе [11].

«Я-концепція» моделює реальність із різним ступенем адекватності й із різних аспектів. В образі «Я» поєднуються:

– власні уявлення про себе, сприйняття своїх здібностей, статусу й ролей («Я-реальне»);

– уявлення молодшої людини про те, якою її бачать інші («Я-дзеркальне»), і ці уявлення впливають на формування уявлень про себе;

– уявлення про те, якою їй хотілось би бути («Я-ідеальне»), ці уявлення можуть бути реалістичними, заниженими або завищеними; занижене «ідеальне Я» перешкоджає досягненням, завищене може призвести до фрустрації, зниження самооцінки;

– уявлення про те, якою людиною планує стати («Я-перспективне»).

Аналізуючи «Я-концепцію» в її складниках, ми зупинимося на виділенні «Я-реального», «Я-ідеального» та «Я-можливого», причому:

– «Я-реальне» – це уявлення про себе у своїх постійних якостях;

– «Я-ідеальне» – те, яким суб'єкт, на його думку, повинен був би стати, орієнтуючись на стійкі моральні норми, фізичні й моральні зв'язки;

– «Я-можливе» являє собою проміжне уявлення про себе між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», пов'язане внутрішнім глибинним екзистенціальним співвідношенням «Я-реального» та «Я-ідеального».

Чарльз Кулі сформулював теорію «дзеркального Я», відповідно до якої образ «Я» («Я-концепція») складається під впливом думок оточуючих і включає три компоненти:

1) уявлення про те, яким я здаюся іншому;

2) уявлення про те, як цей інший мене оцінює;

3) пов'язану із цим самооцінку.

Дзеркальне «Я» виникає на основі символічної взаємодії індивіда зі значимими членами первинних груп, членом яких він є (спочатку це батьки, потім – однолітки, у юнацькому віці – «альтер-его»: близький друг, коханий). [1, с. 26].

М. Боришевський, вивчаючи психологічний механізм, розглядає феномен, який вивчали Едвардс і Хорст, названий ними *social desirability* – ступінь бажаності того, щоб інші мали певну рису, іншими словами, існування неусвідомлювано сприйнятого деякого соціального стандарту, «Я-нормативного», який індивід прагне привласнити. Вони знайшли тісний зв'язок як «Я-реального», так і «Я-ідеального» із «соціальною бажаністю». Дж. Левінджер також на основі зібраних нею даних припустила, що здатність формувати уявлення про себе вдо-

сконалюється з віком, освітою, зростанням інтелектуального рівня й соціоекономічного статусу людини. Спочатку поступово формується стереотипний, звичний і соціально прийнятний образ самого себе (підліткова стадія). У міру настання зрілості індивід переборює стереотипи в напрямі диференційованого та реалістичного уявлення про самого себе [2, с. 220].

Р. Грановська та Ю. Крижанська в роботах представили модель «Я-концепції» як складника цілісної моделі світу, сформованої в особистості. У їхньому підході модель світу складається, по-перше, з інформації, що включає соціальні норми і правила; ця система відрізняється фрагментарністю уявлень про світ, підтримуваною структурою мови, що виділяє суб'єкт, об'єкт і їхні взаємини; по-друге, із системи, яка визначає життєвідчуття й переживання подій; у ній накопичуються критерії у формі цілісного ідеалу, зразка для наслідування; вона будується через зміну мотиваційних відносин у період виховання шляхом наслідування, імітації та моделювання.

Згідно зі В. Століним, формування «Я-ідеального» відбувається під впливом батьків, котрі забезпечують дитину планами, критеріями, ідеалами й устанавлюють більш-менш високий рівень домагань. Уявлення про те, якими вони хочуть бути, складаються в дітей до кінця початкової школи. Потім місце батьків посідає романтичний герой, із яким себе ототожнює дитина, у ранньому юнацькому віці «Я-ідеальне» вбирає в себе риси значимих близьких людей.

Для нормальної адаптації індивіда «Я-реальне» і «Я-дзеркальне» повинні бути узгодженими за змістом, тоді як деякі розбіжності між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» наявні та є умовою подальшого розвитку особистості. Особливо варто відзначити необхідність відходу від «Я-нормативного», формування «Я-реального» з орієнтацією на «Я-ідеальне», «Я-перспективне» та взяття до уваги «Я-дзеркального». У процесі розвитку особистості форми «Я-концепції» можуть мати неоднакову представленість і виразність із різними домінантами, що вимагає свого дослідження. Також недостатньо дослідженою є типологічна виразність в індивідуальних «Я-концепціях» п'яти перерахованих форм [14].

У працях В. Агапова, І. Баришникової, О. Іващенко [6] відстоюється точка зору, що не можна змішувати поняття «самосвідомість», «образ Я», «самовідношення» та «самооцінка». Це різні компоненти структури «Я-концепції». У реальності вони злиті, і розділити їх можна абстрактно в аналізі, щоб усвідомити природу й сутнісну харак-

теристику «Я-концепції». Необхідно розділити поняття «Я-концепція» та «самосвідомість» у зв'язку з тим, що «Я-концепція» є підсумковим продуктом свідомості, самосвідомості й несвідомого. Багатомірна та багаторівнева «Я-концепція» особистості розгортається одночасно в декількох планах, що розкривають різні масштаби її структурної організації; їй властиві характеристики систем: цілісність, структурність, взаємозалежність від середовища, ієрархічність, керованість, наявність історії [6].

«Я-концепція» не тільки розвивається й реалізується, а й виражається безпосередньо в процесах відображення взаємодії, пізнання і стосунків із іншими людьми, значимими предметами. У моделі «Я-концепції» представлені такі ядерні компоненти: свідомість, самосвідомість, система відносин, самопізнання, самовідношення, диспозиційна система, саморегуляція, самоконтроль та образ «Я». Ці компоненти «Я-концепції», що розвиваються нерівномірно, характеризують її якісні особливості в минулому, сьогоденні та майбутньому. Їх співвідношення має інтегральний характер. Соціально-психологічний зміст структури «Я-концепції» в основному усвідомлюваний і лише частково (психологічний захист, «умовні» цінності) виявляється на підсвідомому й надсвідомому рівнях несвідомого [6].

І. Чеснокова пропонує розрізняти два рівні самосвідомості залежно від тих меж, у яких відбувається співвіднесення знань про себе [15]. На першому рівні таке співвіднесення відбувається в межах зіставлення «Я та інша людина» (формування «Я-реального» за допомогою «Я-дзеркального»). Спочатку деяка якість сприймається й розуміється в іншій людині, а потім вона переноситься на себе. Внутрішніми прийомами самопізнання на цьому рівні є переважно самосприйняття й самоспостереження. На другому рівні співвіднесення знань про себе відбувається в процесі аутокомунікації, тобто в рамках «Я і Я» (співвіднесення «Я-реального» та «Я-ідеального»). Людина оперує вже сформованими знаннями про себе. Внутрішніми прийомами самопізнання І. Чеснокова вважає самоаналіз і самоосмислення. На цьому другому рівні людина співвідносить свою поведінку з тією мотивацією, яку вона реалізує. Так само оцінюються й самі мотиви з погляду загальних і внутрішніх вимог. Вищого розвитку самосвідомість на другому рівні досягає під час формування життєвих планів, життєвої філософії, власної гідності [15].

«Я-концепція», як і «Я-образ», є, на думку О. Бодальова та В. Століна, «продуктом» самосвідомості. Учені припускають, що по-

няттяво-концептуальне уявлення про самого себе як продукт самосвідомості водночас є і його істотною умовою, і важливим моментом цього процесу. «Я-концепція» – не просто продукт самосвідомості, а й важливий фактор детермінації поведінки людини, таке внутрішньоособистісне утворення, що багато в чому визначає напрям її діяльності, поведінки в ситуаціях вибору, контакти з людьми». «Продукт», «умова», «процес» – необхідні параметри «Я-концепції» [14].

Говорячи про зміст «Я-концепції», ці психологи виділяють дві важливі утворюючі: перша – це *приєднувальна утворююча* «Я-концепції», за допомогою якої людина відкриває загальні риси й характеристики, що поєднують її з іншими людьми. Друга – це *диференціальна утворююча* «Я-концепції», за допомогою якої людина виділяє своє «Я» в порівнянні з іншими людьми, відчуває свою унікальність і неповторність.

Т. Драгунова, вивчаючи проблему підлітка, звертається до роботи американського психолога Ф. Райса, який вважає, що в кожній людині існує шість різних «Я»: 1) «реальне Я» людини; 2) «власне Я» в уявленні самої людини; 3) її «Я» в уявленні інших людей; 4) уявлення людини про те, що про неї думають інші; 5) уявлення людини про те, якою їй хотілось би стати; 6) уявлення людини про те, якою її хотіли б бачити інші [10, с. 222].

Р. Бернс зауважує, що «Я-концепція» – це сукупність установок, спрямованих на самого себе; до її складу входять когнітивний, оцінний і поведінковий складники. Учений вважає, що існують три основні модальності самоустановок:

– *«реальне Я»* (установки індивіда, пов'язані з його уявленням про те, яким він є насправді);

– *«дзеркальне Я»* (соціальне) (установки, пов'язані з уявленням індивіда про те, яким його бачать інші);

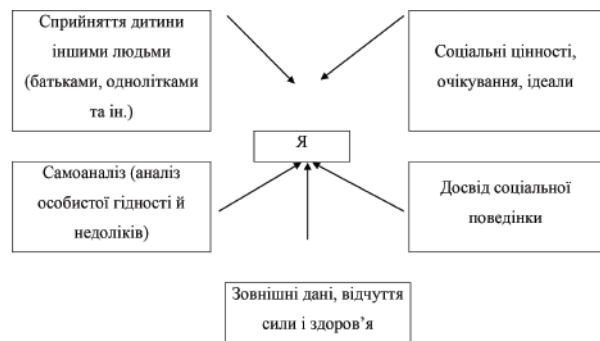
– *«ідеальне Я»* (установки, пов'язані з уявленням індивіда про те, яким би він хотів стати).

Оцінний момент установок стосовно себе – це емоційно пережите внутрішнє співвідношення реального, дзеркального й ідеального «Я», що змушують індивіда додавати той чи інший статус, значимість «Я у світі» [3].

У стійкій структурі нашої самосвідомості «Я-концепція» відіграє особливу роль. Будь-які дії – і предметні, і психічні – можуть виступати як дії, спрямовані на співвіднесення з «Я-концепцією», і тоді вони виступають як дії реалізації самосвідомості. Як соціальне оточення сприяє формуванню «Я-концеп-

ції» індивідуума, так і «Я-концепція», у свою чергу, впливає на соціалізацію. Іншими словами, коли «Я-концепція» укорінюється настільки, що починає визначати нашу поведінку, тоді вона стає фактором соціалізації тією самою мірою, що і її продуктом. Цей процес можна подати у вигляді схеми (див. рис. 1) [7, с. 139]. Однак, на нашу думку, у цій схемі стрілки повинні бути з двох боків.

Змістовним «наповнювачем» уявлення про себе є *знання*, суб'єктивна оцінка своїх індивідуальних особливостей, соціальних ролей, здібностей, якостей «Я», цінностей «Я», очікувань і домагань «Я», цілей «Я», бажань «Я», стратегій «Я», дій «Я», досягнень «Я». Компоненти цього знання можуть бути більш-менш структурованими, неоднакового ступеня обґрунтованості й опрацювання, можуть оцінюватися вибірково, залежно від того, наскільки вони є важливими для загальної погодженості «Я-концепції». Але будь-яке нове знання стає стійким змістом свідомості тільки в тому випадку, якщо воно з'єднується з відповідним відношенням і буде пережите його особистісне значення. Отже, склавши певне уявлення про себе, людина переживає його й оцінює образ себе відповідно до своїх уявлень про те, якою вона має бути. Самопереживання й самооцінка стають, у свою чергу, об'єктами рефлексії та можуть бути рушійними факторами подальшого саморозвитку. У результаті самоприйняття й самосхвалення з'являється почуття власної цінності.

Рис. 1. Фактори, що впливають на становлення «Я-концепції» в підлітка

Отже, проаналізувавши різні підходи до побудови теорії «Я-концепції», вважаємо за необхідне зазначити таке:

– не існує єдиного уявлення про структуру, механізми, функції й фактори продуктивного становлення «Я-концепції»;

– у структурі «Я-концепції» особливе значення надається досвіду особистості, що формує її соціально-психологічний зміст;

– «Я-концепція» поєднує біологічний, психологічний і соціальний рівні виявів осо-

бистості, будучи підсумковим продуктом діяльності всіх трьох її сторін: емоційної, когнітивної та регуляторної;

– незважаючи на значні розходження у визначенні внутрішньої структури «Я-концепції», властивих їй функцій і можливої динаміки, усі автори доходять одного загального положення: *«Я-концепція» не тільки розвивається й реалізується, а й виражається безпосередньо в процесах відображення, взаємодії, пізнання та відносин з іншими людьми, значимими предметами.*

Висновки. Підсумовуючи описане, виділимо основні загальнотеоретичні підходи до вивчення особливостей розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи, а саме:

1. Загальнотеоретичний підхід у вивченні особливостей розвитку самосвідомості особистості визначився в дослідженнях, що спрямовувались на обґрунтування вченими структурних компонентів самосвідомості як особливої ознаки вікового становлення самосвідомості.

2. Пріоритетна роль вивчення цієї проблеми дослідниками вітчизняної й зарубіжної психології відведена загальнотеоретичному підходу сутності «Я-концепції» та «Я-образу». У їх змісті, динаміці, наповненості, чіткості визначилися психологічні умови й чинники розвитку самосвідомості особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

- Агапов В.С. Алгоритм моделирования Я-концепции руководителя в управленческой деятельности / В.С. Агапов. – М. : РАГС: МОСУ, 2001. – 60 с.
- Барська В.О. Проблема позитивного образу «Я» в сфері управління / В.О. Барська // Психологія : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1998. – Вип. 3. – С. 18–22.
- Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание / Р. Бернс – М. : Прогресс, 1986. – 424 с.
- Битянова Н.Р. Организация психологической работы в школе / Н.Р. Битянова. – М. : Совершенство, 1998. – 298 с.
- Джеймс У. Принципы психологии / У. Джеймс. – М. : Наука, 1993. – 423 с.
- Иващенко А.В. Методики изучения Я-концепции личности / А.В. Иващенко, В.С. Агапов, И.В. Барышникова. – М. : МГСА, 2000. – 265 с.
- Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.
- Психическое развитие воспитанников детского дома / под ред. И.В. Дубровиной, А.Г. Рузской. – М. : Педагогика, 1990. – 264 с.
- Психотехнічні ігри та вправи / укл. І.А. Слободянюк. – Вінниця : Континент-ПРИМ, 1998. – 32 с.
- Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
- Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы : [монография] / К. Роджерс ; пер. с англ. О. Кондрашовой, Р. Кускаровой. – М. : ЭКСМО-пресс, 1999. – 464 с.
- Рубинштейн С.Л. Самосознание личности и ее жизненный путь / С.Л. Рубинштейн // Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 2000. – С. 634–644.
- Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
- Степанов С.Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–40.
- Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.